

Зенон КОГУТ (Едмонтон)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА ТА ІДЕЯ СПОКОНВІЧНИХ ПРАВ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНІЙ ТА ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ ГЕТЬМАНЩИНИ

Перші оцінки Переяславської угоди з'явилися невдовзі після козацької ради 8 січня 1654 р. і подій, що безпосередньо слідували за нею. Відразу зазначимо, що під “Переяславською угодою 1654 р.” слід розуміти цілий комплекс взаємопов'язаних подій: саму раду, на якій було ухвалено перехід України під протекцію московського царя, так звані “березневі статті”, які являли собою петицію цареві про підтвердження українських “прав і вольностей”, і грамоту московського царя про їхнє “пожалування”.

За три з половиною століття, що минули з того часу, було висловлено безліч оцінок щодо значущості Переяславської угоди, або “Переяслава”, в контексті української і російської історії. Безперечно, протягом усього зазначеного часу найголовнішим для всіх було питання статусу козацького політикуму по відношенню до Московської держави. Одні з авторів (переважно російські і радянські історики), які писали на дану тему, схилилися до думки, що в результаті Переяславської угоди 1654 р. Україна злучилася з Московською державою, приєднавши при цьому московському цареві. Інші – переважно представники українських автономістських і державницьких кіл – натомість вважали, що з цією угодою Україна визнавала над собою протекторат московського царя; отже, насправді мали місце відношення між “царем-протектором” і “державою-васалом” за умов збереження Україною значної автономії у внутрішніх і зовнішніх справах. Дана стаття є спробою поглянути на те, як Переяславська угода оцінювалася саме елітою Гетьманщини і яким чином козацька еліта спричинилася до створення “міфу Переяслава” та образу України як країни споконвічних прав і вольностей.

На момент укладення Переяславської угоди 1654 р., – умови якої сформульовано під впливом Зборівського договору 1649 р., – попередні державно-правні стосунки між Гетьманщиною і Польщею, закріплені у Зборівській і Білоцерківській (1651) угодах, було зірвано. Україна станом на 8 січня 1654 р. не визнавала над собою іншої влади, крім влади гетьмана, і саме таким чином Україну трактував і московський цар. Фактично в результаті укладення угоди (січень–березень 1654 р.) Україна і Московська держава обмінялися умовами, яких обидві сторони мусили дотримуватися.

Але які це були умови? Козацтво разом із іншими станами України виступало за ідею “гарантованих [протектором] прав”. Московський уряд з самого початку

робив наголос на тому, що “права і вольності” становили персональний подарунок московського царя. Третя концепція, яка постала працею московських і деяких українських книжників, зображувала Україну давньою спадщиною московського царя. Часом елементи всіх трьох концепцій (гарантовані права і вольності, дар царя і спадщина царя) можна зустріти в одних і тих самих працях і документах.

Перші спроби української козацької верхівки переосмислити значення Переяславської угоди 1654 р. були наслідком розриву відносин між українським і російським урядами. Так, Іван Виговський і Іван Брюховецький супроводили свій розрив із московським царем маніфестами, в яких пояснювали своє рішення відлучитися від Москви невиконанням умов Переяславської угоди 1654 р. з боку московського уряду. Результатами дій Виговського та Брюховецького стали певні обмеження прав українських гетьманів з боку російського уряду. Втім, спроба гетьмана Івана Мазепи (1687–1709) розірвати зростаючу залежність від Москви виявилась справжнім вододілом в українсько-московських відносинах.

Аргументацію дій українського гетьмана і вірної йому козацької старшини найбільш повно представлено у працях Пилипа Орлика, особливо в його “Конституції” (1710). Певною мірою автор цього документа підсумовує більш ніж піввікову боротьбу української козацької старшини за збереження її привілеїв, закріплених в угоді і статтях 1654 р., і висловлює розчарування українського козацтва у політиці російської держави, яка порушила умови Переяславської ради і “березневих статей” 1654 р.

З поразкою справи гетьмана Івана Мазепи пішли в небуття й остання можливість політичного розриву Гетьманщини з Російською державою, й пошук нового протектора для козацької старшини. Отже, за цих нових умов українська старшина мусила знайти шляхи до збереження залишків привілеїв і вольностей за умов уніфікації устрою Російської держави. Безперечно, що головні зусилля української старшини на даному напрямку припадали на сферу політично-адміністративних відносин. Утім, в інтелектуально-ідеологічній сфері наголос було зроблено на написанні праць, які прославляли історію Гетьманщини і обґрунтовували необхідність її існування на засадах вольностей, гарантованих козацькій старшині та іншим станам українського суспільства.

Починаючи з 1710-х рр. низка козацьких авторів наголошують саме на збереженні прав і вольностей у межах Московської держави та новоствореної Російської імперії.

У своїй праці “Дѣйствія презѣльной... брани Богдана Хмельницького съ поляки...” (1710) гадяцький полковник Григорій Грабянка зазначає, що під час переговорів між представниками козацької України і московського царя було обговорено, “на якихъ волностяхъ мають зоставати [козаки] подъ високодержавною Его Царского Величества рукою. Для чего самъ Хмельницькій зъ Енеральними особами и зъ Полковниками и зъ Старшиною Полковою и Сотниками и Атаманею на Богоявленіе Господне въ Переяславль пріехалъ, и тамъ раду учинили, где всѣ Полковники и все при нихъ будучею войско позволилися быти подъ единовѣрнимъ себѣ Монархою Его Величествомъ Царемъ Московскимъ,

а не подѣ Кролемъ Полскимъ Римскія в-ри, такожъ и Татарамъ всѣ постановили отъ себе отказати”¹.

З приводу цих рядків слід зазначити, що привертає до себе увагу натяк на те, що козаки зробили вибір визнати над собою владу московського царя. Проте, що мова йшла саме про “вибір”, свідчить згадка про інших претендентів на козацьку лояльність – польського короля і кримського хана.

У праці Грабянки козаки дякують цареві за те, що він сприйняв пораду від Господа Бога, “... что Твое Царское Величество, поревнова по вѣри Православной, возжалѣлся о церквахъ и о мѣстахъ Святыхъ, и о народѣ единовѣрномъ, и насъ, Богдана Хмельницкого, Гетмана войска Запорожского и все войско Запорожское...изволилѣ подѣ крѣпкую и високою руку свою Царскую милостиво принять. ... и... вседушно Тебе... Царя Нашего, Твое Царское Величество *избравши*, возлюбилеимо, и всѣмъ сердцемъ и силою и помишленіемъ прилѣпились къ Твоему Царскому Величеству..”².

За це *обрання* московського царя Олексія Михайловича своїм заступником козаки, – згідно із Грабянкою – просили царя закріпити навічно їхні “...права, устави, привилея и всякія свободи и держави добрь духовнихъ и мирскихъ людей во всякомъ чину сущихъ, елико хто имѣяше отъ вѣковъ отъ Князей и пановъ благочестивыхъ и отъ Кролей Полскихъ въ государствѣ Россійскомъ пущающе... попремногу просимъ, изволь Твое Царское Величество своими грамотами Государскими укрѣпити на вѣки, таково бо слово намъ тойже Ближній Твоего Царского Величества Бояринъ зъ товарищи обѣщаль, и болшее сихъ, рече, дѣль отъ Великого Государя одержите, неже отъ Кролей Полскихъ и Князатъ древнихъ Россійскихъ, точію челомъ бійте и вѣрно служите”³.

Таким чином, Грабянка у своїй праці зображує Переяславську Раду як *вибір* козаками московського царя своїм протектором в обмін на підтвердження споконвічних привілеїв, – які ще були надані руськими князями і польськими королями, – і “пожалування нових прав і вольностей”.

Самійло Величко у своєму “Літописі” (1720) наголошує на тому, що Гетьманщина Богдана Хмельницького прийняла московського царя як *протектора*:

“...на соборѣ святого Іоана крестителя... мѣль самъ Хмельницкий такъ до пословъ его царского...величества, и яко и до всего войска своего козацкого долгуюмову, виражаючи в ней причини войны з Поляками бившей, и несклонност Поляковъ...до згоди, со утверженіемъ предковѣчныхъ войска Запорожского и всея Малія Росии правъ и волностей, также виражаючи для якихъ мѣрь хочеть, и всей Малой Росии з войскомъ Запорожскимъ желаетъ бити в *союзѣ и протекци* (курсив мій. – З. К.) сильного по бозѣ, православного монархи, пресвѣтлѣйшого государа Алексѣя Михайловича, всея Росии самодержца”⁴.

¹ *Грабянка Г.* Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кривавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана Запорожского съ поляки. – К., 1854. – С. 122.

² Там само. – С. 124–125.

³ Там само. – С. 125–126.

⁴ *Величко С.* Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками. – К., 1926. – С. 95.

Зображення обставин і умов входження України Богдана Хмельницького під *протекторат* московського царя Олексія Михайловича являє собою яскравий взірєць козацького міфотворення, де окремі факти органічно поєднуються із легендарними мотивами. Перш за все, автором створено ідеалізовану картину відносин між урядами Гетьманщини і Московської держави.

Замість подання картини реальних подій, коли представник московського царя відмовився присягати від імені свого сюзерена, Величко стверджує, що цар “під клятвою” обіцяв “непорушне збереження старовічних [Малої Росії] прав і вольностей”. Цим “правам і вольностям” у праці надано майже сакрального характеру, що становило відповідь Величка на нищення цих прав російською владою. Величко також вказує на старовинний – споконвічний – характер цих прав і вольностей, що були надані й підтверджені руськими і литовськими князями та польськими королями:

“По якої Хмельницького вимовѣ читани там же в радѣ прежде зпораженіє и наготованіє того союзу пакта; а по вичиранню онихъ, виконана от Хмельницького зо всею старшиною и товариствомъ на вѣрность новому государевѣ присяга; а по виконанню оной, дана Хмельницькому от помененогополномочного посла боярина Бутурлина царская короговъ и булава...з такимъ монаршимъ подъ клятвою словомъ и увенемъ, же держати онъ пресвѣтлѣйший монархъ російский Малую Росию, зо всімъ войскомъ Запорожскимъ, в своєї протекции при ненарушимомъ захованю старовѣчнихъ ея правъ и волностей мѣсть...”⁵.

Подібні мотиви також зустрічаються і у віршованих діалогах Семена Дівовича “Разговор Великороссии с Малороссией” (1761 або 1762 рр.):

“М.-Р.: ...Ибо премного те старались меня склонять.
Да и крымскому хану хотелось мною владеть,
Однак ни на кого из всех оных не смотря,
Хмельницкий, созвав войско свое и ободря,
Ему со всей Украиной поддал и покорил
И пред российским боярином Бутурлином
В Переяславе тогда ж присягнув вечно в том.
Алексей Михайлович, самодержец славный,
Добровольной поддачи вида мой знак явный,
Монаршую грамоту вольностям доставил,
Все прежние статьи утвердил и восставил.
Итак, когда России надлежать уж стала,
Покажу, как и при ней храбра прежде бывала...”⁶.

Концепції “Переяслава” і “споконвічних прав і вольностей” знайшли своє відображення не лише в історичних та літературних працях, а й в офіційній документації численних петиціях до російських царів і уряду. Зокрема у 1763 р. за часів гетьманування Кирила Розумовського серед української старшини виникли плани щодо реформування Гетьманщини. Так, у тому самому році на

⁵ Там само.

⁶ Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссией // Українська література XVIII століття – К., 1983. – С. 394.

Глухівській раді було складено петицію до Катерини II, в якій поряд з іншими вимогами містилась вимога щодо повернення у практику юридичної процедури підтвердження російською стороною “статей Богдана Хмельницького” при обранні нового гетьмана. Фактично в даній петиції йшлося про відновлення Переяславської угоди 1654 р. Втім, спроба гетьмана Розумовського зробити гетьманську посаду спадковою надала імператриці привід скасувати гетьманський уряд взагалі.

Невдовзі після скасування гетьманства як інституту українське суспільство отримало нагоду висловити свої думки про “споконвічні права і вольності”; цією нагодою стало скликання Катериною II Законодавчої комісії 1767–1768 рр. У процесі створення наказів до Комісії брали участь усі верстви населення Російської імперії, крім селян. Характерним для цих наказів є те, що більшість з них містили прохання про підтвердження старих “прав і вольностей”. Накази української шляхти вказували на те, що їхні “права і вольності” є вічними і підтвердженими ще королем Сигізмундом-Августом, який приєднав українські землі до Польщі у 1569 р., а також підтвержені царем Олексієм Михайловичем у його угоді з гетьманом Богданом Хмельницьким у 1654 р. Втім, вимога шляхти про обрання нового гетьмана для України викликала гостру реакцію з боку російського генерал-губернатора графа Петра Румянцева: 35 шляхтичів було засуджено до смертної кари, а 14 – до довічного заслання. Згодом, у 1770 р., ці надзвичайно суворі вироки було пом’якшено, але самий факт їхнього винесення та зазначені методи покарання прямо вказували на те, що російський уряд уже не буде толерантно ставитись до будь-яких вимог про обрання нового гетьмана як невід’ємної частини українських “споконвічних прав і вольностей”⁷.

За умов посилення адміністративного тиску з боку російської влади знайшовся новий провідник і заступник українських “прав і вольностей” – Григорій Полетика. Полетика бачив майбутнє Гетьманщини як шляхетської республіки, де немає самого інституту гетьманства, а влада поділяється на три ланки (виконавчу законодавчу і судову) і зосереджується в руках української шляхти. Полетика постав на чолі українських делегатів уже під час роботи Комісії в окремих меморандумах боронив автономію України. Хоча політична концепція Полетика сильно відрізнялася від концепції його попередників, вона також мала в основі бачення “Переяслава” як договору, що гарантує українські права. Зміст аргументації Полетика можна зрозуміти з назви даної його праці: “Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою, и на каких договорах отдалась Российским Государям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную учредить, чтоб она полезна могла быть Российскому Государству без нарушения прав ее и вольностей”⁸.

Саме так, у дусі козацьких літописців, Полетика представляв образ України у своїх меморандумах на засіданнях Законодавчої комісії це країна “споконвічних прав і вольностей”, що були підтвержені руськими і литовськими князями, польськими королями і, врешті-решт, російськими царями. Основу його полі-

⁷ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С. 120–121.

⁸ Там само. – С. 164–165.

тичної концепції становили права шляхти, яка мала правити Гетьманщиною; втім, і інші верстви населення мали свої, але вже суто станові “права і вольності”⁹.

Апофеозом української концепції “Переяслава” можна вважати “Історію Русів”, в якій подано образ України як держави, що не була ніколи завойованою, й існування якої було обумовлено “споконвічністю прав і вольностей” її народу. Ця праця постала, найбільш вірогідно, на початку ХІХ ст. На відміну від “шляхетської” концепції Григорія Полетики автор “Історії Русів” демонструє антишляхетську спрямованість і виступає як оборонець козацьких “прав і вольностей”. Втім, незважаючи на певні концептуальні відмінності, “Історія Русів”, як і праці Полетики та козацьких літописців, робить головний наголос на “споконвічності прав і вольностей” українського народу.

Провідною ідеєю “Історії Русів” було визнання українців “русами”, а їхні землі – окремим незалежним краєм, що жив своїм уповні самостійним життям, хоч і був у злуці з литовською, польською та московською державами¹⁰. Як далі зазначав Михайло Возняк, “державність України, а бодай її автономність, це провідна ідея, яка червоною ниткою переходить через всю “Історію Русів”¹¹. Вперше це проявляється у визначенні статусу русів-українців у складі польсько-литовської держави, поданому автором зі слів звернення гетьмана Северина Наливайка до польського короля Сигізмунда ІІІ:

“Народъ Рускій, бывъ въ соединеніи, первѣ съ Княжествомъ Литовскимъ, потомъ и съ Королевствомъ Польскимъ, не былъ никогда отъ нихъ завоеваннымъ и имъ раболѣпнымъ, но, яко союзный и единоплеменный, отъ единого корене Славянскаго альбо Сарматскаго произшедшій, добровольно соединилъ ся на одинаковыхъи равныхъ съ ними правахъ и преимуществахъ, договорами и пактами торжественно утвержденныхъ, а *протекція* (курсив мій. – З. К.) и храненіе тѣхъ договоровъ и пактовъ и самое состояніе народа *въ вѣрны* (курсив мій. – З. К.) симъ помазанникамъ Божиимъ, Свѣтлѣйшимъ Королямъ Польскимъ...”¹².

Не є випадковим, що подібні погляди присутні і в зображенні договору між Україною і Московією:

“...Гетманъ... поручилъ Судѣ Самуилу Богдановичу и Полковнику Переяславскому Павлу Тетерѣ написать договорныя статьи съ Царемъ Московскимъ и представить ихъ на разсмотрѣніе его и всего совѣта Малоросійскаго. Онѣ написаны, и по апробаціи Гетмана съ совѣтомъ, объявлены посламя Московскимъ, которые согласясь на все, въ нихъ уложенное *подтвердили присягою своею отъ лица Царя и Царства Московскаго о вѣчномъ и ненарушимомъ храненіи условленныхъ договоровъ...*”¹³.

До уст короля Карла ХІІ автор вкладає слова, які говорять, що московські царі не дотримувались і не шанували тих договорів і це призвело до скасування Україною її союзу із Росією:

⁹ Там само. – С. 160–165.

¹⁰ *Возняк М.* Історія української літератури – Львів, 1924. – Т. 3. – С. 401.

¹¹ Там само.

¹² *Історія Русовъ или Малой Россіи / Ред. О. Бодянский* – М., 1846. – С. 35–36.

¹³ Там само. – С. 119.

“...Ибо мнѣ извѣстно по сосѣднимъ слухамъ и протесту Гетмана Мазепы, что Царь Московскій, бывши врагъ непримиримый всѣмъ народамъ въ свѣтѣ и жадничая покоряетъ ихъ своему игу, повергнувши Козаковъ въ неключимое свое рабство, презирая, отнимая и касуявѣ ваши права и свободы, торжественными съ вами договорами и трактатами утвержденныя презрѣлъ самую благодарность, всѣми народами за святость чтимую... Ибо извѣстно всему свѣту, что народъ Рускій... освободившись отъ [Поляковъ] своею силою и храбростію, соединился съ Московією добровольно и по одному единовѣрству...”¹⁴.

Згідно з Володимиром Кравченком, автор “Історії Русів” наголошує саме на тому, що руський і литовський народи об’єдналися “як вільні з вільними та рівні з рівними”; подібна схема застосовується і в тому випадку, коли автор “Історії Русів” згадував про об’єднання Литовсько-Руської держави з польським королівством для нього воно було добровільним і базувалося на юридично оформлених засадах рівноправності¹⁵.

Таким чином, “Історія Русів” явила собою справжній апофеоз концепції “Переяслава” і бачення українських політики та історії, що були сформовані за часів існування Гетьманщини. В основу даної міфологеми було покладено образ “Переяславської угоди”, створений козацькими літописцями і в подальшому перейнятий і розроблений в літературі другої половини XVIII ст. та в офіційних петиціях і ділових документах Гетьманщини.

Перш за все, Переяславська угода 1654 р. була представлена як обрання московського царя на роль *протектора* України поміж декількох інших кандидатів. По-друге, наголос було зроблено на тому, що збереження давніх українських “прав і привілеїв” було скріплено царською клятвою. По-третє, ці “права і привілеї” були *споконвічними*. Їх було надано і підтверджено ще польськими королями і великими литовськими князями. Безпосередній зміст цих “прав і вольностей” різнився залежно від позицій, на яких перебував той чи інший автор. Так Григорій Полетика відстоював концепцію шляхетських прав і вольностей, в той час як автор “Історії Русів” критично ставився до шляхти і відстоював ідею козацьких привілеїв. Втім, і Полетика, і автор “Історії Русів” вважали ці “права і вольності” давніми і споконвічними.

Ще один важливий момент: у працях українських авторів XVIII – початку XIX ст. міфологеми “Переяславської угоди 1654 р.” було представлено в історичній ретроспективі. Те, що відбулося в Переяславі, знаменувало собою продовження попередніх угод між Україною і її сюзеренами, отже, ототожнювалося з умовами грамот Стефана Баторія, Зборівською та іншими попередніми угодами. Так, в українській історіографії і політичній думці Гетьманщини було сформовано ідеальний образ України та її народу як ніколи не завойованих, але завжди вільно обираючих собі протекторів на засадах збереження своїх “давніх і споконвічних прав і вольностей”. Цей образ є парадоксальним наслідком осмислення “Переяславської угоди 1654 р.”.

¹⁴ Там само. – С. 209–210.

¹⁵ Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX століття). – Харків, 1996. – С. 126.